

UDK: 28:323.2 (497.6) "1943"

Izvorni naučni rad

ODNOS ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE PREMA
VOJNO-POLITIČKOJ AKCIJI HAFIZA MUHAMEDA
EF. PANDŽE U JESEN 1943. GODINE

Adnan Jahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Tuzla, Bosna i Hercegovina

Apstrakt: Ovaj rad govori o reakcijama čelnih ljudi Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske na odlazak "u šumu" člana Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiza Muhameda ef. Pandže 20. oktobra 1943. godine. Pandža je napustio Sarajevo s ciljem jačanja formacija muslimanske samozaštite, ali je ubrzo bio uhapšen od strane partizana, a zatim i od ustaša. Sve vrijeme Islamska zajednica suzdržavala se od političke kvalifikacije Pandžine akcije, što je, u konačnici, pomoglo Pandži da preživi neuspjeh njegove vojno-političke avanture.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, hafiz Muhamed ef. Pandža, Ulema-medžlis, 13. SS divizija, partizani, ustaše, četnici, politika, ideologija, nasilje

Abstract: This paper tells about the reactions of the leaders of the Islamic Religious Community of Independent State of Croatia to the going "to the wood" of the Ulema-medžlis member in Sarajevo Hafiz Muhamed ef. Pandža on October 20, 1943. Pandža left Sarajevo with the aim of strengthening the formations of the Bosnian Muslim self-defense, but was soon arrested by the Partisans, and then by the Ustashas. Throughout the entire period, the Islamic Community abstained from the political qualification of Pandža's action, which ultimately helped Pandža survive the failure of his military-political adventure.

Keywords: *World War II, Independent State of Croatia, hafiz Muhamed ef. Pandža, Ulema-medžlis, 13. SS Division, Partisans, Ustashas, Chetniks, politics, ideology, violence*

Uvod

O vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže, koji je u oktobru 1943. godine napustio Sarajevo s ciljem mobiliziranja svojih sunarodnjaka u jedinice muslimanskog oslobodilačkog pokreta, historijska literatura već je donijela mnoge relevantne i pouzdane obavijesti.¹ Vjerski autoritet, prevodilac Kur'ana i član najvišeg vjerskog tijela bosanskohercegovačkih muslimana, nakon što se osvjedočio u obim tragedije koja je zadesila Bosnu i Hercegovinu i njene žitelje, upustio se u opasnu avanturu povezivanja raštrkanih muslimanskih milicija i njihovog stavljanja pod jedinstveni zapovjedni autoritet, ali je njegova akcija doživjela neuspjeh njegovim hapšenjem od strane partizana, da bi kasnije dospio u hrvatski redarstveni pritvor u Zagrebu. Na osnovu svih raspoloživih izvora, koji ne oskudijevaju prijeporima i kontradikcijom, teško je dati zaokružen i definitivan sud o stvarnim motivima i svrsi Pandžinog odlaska “u šumu”, dijelom i zbog činjenice što sam hafiz Pandža, poslije rata etiketiran narodnim neprijateljem, nikada nije imao priliku da iznese punu istinu o razlozima i namjerama koji su stajali iza njegove vojno-političke akcije u jesen 1943. godine. Da li je njegov izlazak iz Sarajeva bio samo reakcija na nove pokolje Bošnjaka² u istočnoj Bosni? Je li doista

¹ Rasim Hurem, “Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine”, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, br. 4, 533-548; Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, 139-143; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998, 344-347; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*, Zagreb, 2007, 204-211; Marko Attila Hoare, *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Hurst & Company, London, 2013, na više mjesta; Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo, 2014, 497-553.

² U članku je korišteno historijsko narodno ime *Bošnjaci*, analogno u literaturi ustaljenom korištenju naziva *Muslimani*, za bosanske muslimane južnoslavenskog porijekla koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata, s obzirom na njihov neupitni politički, društveni i kulturni

vjerovao da može dovesti do stvaranja svojevrsne bošnjačke oružane sile? Da li je bio u dosluhu sa Nijemcima? Ili je možda njegov muslimanski oslobodilački pokret bio samo fasada za njegovo pristupanje partizanima? Ovim člankom ne pretendiramo otkloniti nejasnoće u vezi s pozadinom i ciljevima vojno-političke akcije hafiza Pandže. No, podaci koje donosimo u ovom radu, a koji se odnose na Pandžin radni status u okvirima Islamske vjerske zajednice nakon njegovog napuštanja Sarajeva, mogli bi značiti tračak novog svjetla u magli pitanja i kontroverzi koje ostaju iza serioznih napora u pravcu vjerodostojne rekonstrukcije vojno-političkog poduhvata Muhameda ef. Pandže 1943. godine.

Protivnik ustaša i pobornik autonomije Bosne i Hercegovine

Krajem septembra 1943. godine četničke snage pod zapovjedništvom Zaharija Ostojića započele su opću ofanzivu na istočnu Bosnu s ciljem ovladavanja širokom teritorijom od istočne Hercegovine do Tuzle i Majevice.³ Glavni pravac napada išao je preko Višegrada i Rogatice prema Sokocu. Četnici su 5. oktobra 1943. prodrli u Višegrad i počinili masovne zločine nad zatečenim bošnjačkim stanovništvom. “U teško pristupačnoj spilji u Butkovim Stjenama”, svjedočio je o četničkim zvjerstvima Jakub Zukić iz Dušča, “boravio sam dva dan[a] i noć[i] i posmatrao odozgo kako se u grupama dovode ljudi, žene i djeca i slušao njihove krike i jauke dok su ih ubijali i bacali u Drinu. Kad nastupi treća noć, iscrpljen, užasnut, gladan i žedan, udaljio sam se od posmatranja strave i užasa.”⁴ Devet dana kasnije izvršena je evakuacija domaćeg i izbjegličkog stanovništva u Rogatici, koje se u dugoj koloni, pod nadzorom ustaša, zaputilo preko Romanije u pravcu Sarajeva. Istog dana četnici pod zapovjedništvom Dragoslava Račića upali su u napuštenu Rogaticu i zapalili je.⁵

identitet, neprijeporno demonstrirali obilježja posebnog, premda zvanično nepriznatog naroda. Naziv (*bosanskohercegovački muslimani*) uglavnom je korišten – s ciljem očuvanja autentičnosti jezika izvora – u parafrazama dopisa, izvještaja, predavki i drugih dokumenata arhivskog porijekla.

³ Savo Pređa, “Četnički pohod na istočnu Bosnu” u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*. Druga knjiga, Beograd: Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 306-307.

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-814/B. Progoni i stradanja muslimana kod nas. Dodatno o četničkim zločinima u Višegradu 1943. godine vidjeti: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 513-515.

⁵ Rasim Hurem, “Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941–1945. godine”, u: *Rogatica*. Svjetlost, Sarajevo, 1966, 134.

Godinu dana prije četničke ofanzive na istočnu Bosnu u Sarajevu je održana utemeljiteljska konferencija Odbora “Narodnog spasa”, labave koordinacije predstavnika muslimanskih društava i uglednih ličnosti vjerskog, kulturnog i političkog života kojom su sarajevski bošnjački prvaci, bez konkretnog programa, nastojali odgovoriti na prisutnu prijetnju biološkom opstanku svojih sunarodnjaka.⁶ Glavnu riječ na ovoj konferenciji vodio je član Ulema-medžlisa hafiz Muhamed ef. Pandža, koji je, kako je dojavio glavni pobočnik Ustaške nadzorne službe Miroslav Fulanović, izjavio kako muslimani hoće red i mir te kako traže zajedničku saradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, kao i potpunu slogu muslimana, pravoslavnih i katolika. Pandža je dodao kako muslimani traže da se naoružaju da bi se zaštitili od opasnosti istrebljenja “koja im prieti od raznih komunističkih elemenata i drugih razornih tipova”.⁷ U Fulanovićevom izvještaju konferencija je, karakteristično za ustašku vlast, opisana kao protudržavni rad oportunističke građanske elite koja samo teži izvući profit iz produbljivanja jaza između muslimanskog puka i hrvatskih vlasti. Izvjestitelj je izrazio žaljenje što odmah nakon pacificiranja istočne Bosne od strane Francetićeve Crne legije, u aprilu 1942. godine, u podrinske kotareve nisu bile poslana ustaše koje bi po selima organizirale muslimane u ustaški pokret, stvorile pripremljene bojne, držale narod pod disciplinom, a ujedno i branile nova skupljanja četnika u tim krajevima. Umjesto navedenih koraka, Tajništvo Ministarstva unutarnjih poslova u novembru 1942. bilo je primorano obavijestiti državnu i vojnu vlast NDH o novom izrazu nepovjerenja muslimana u ustaše i hrvatsku državu. Odbor “Narodnog spasa” donio je zaključak da treba i u ostalim područjima, radi odbrane od četnika, formirati i naoružati muslimanske dobrovoljačke milicije po uzoru na miliciju koju je u Tuzli formirao bojničnik Muhamed-aga Hadžiefendić, a predstavnici muslimana iz kotareva istočne i srednje Bosne uputili su peticiju glavnokomandujućem generalu njemačke vojne sile u NDH sa molbom da se odobri osnivanje dobrovoljačkih postrojbi u svim njihovim kotarevima. Oponomoćenik ministra unutarnjih poslova NDH u Sarajevu poslao je u Zagreb formular ovlaštenja kojim je davan legitimitet Odboru “Narodnog spasa” da može zastupati probitke muslimana različitih kotareva prema postojećim i ukazanim potrebama.⁸ Ovakav

⁶ Adnan Jahić, “Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)”, *Historijska misao*, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 2015, br. 1, 186.

⁷ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (dalje: ZIG NDH), HR-HDA-1549, I-69, 455.

⁸ Vojni arhiv (dalje: VA), Beograd, NDH, kut. 76, fasc. 4, dok. 39.

razvoj prilika svjedočio je o izraženoj političkoj delegitimizaciji ustaškog vodstva među bošnjačkim stanovništvom.

Od jeseni 1942. godine Pandža je ulagao napore u prilog naoružavanja svojih sunarodnjaka i osiguravanja autonomije Bosne i Hercegovine. Nekritički je prihvatio obećanja palestinskog muftije El-Husejnija i njemačkih obavještajnih krugova da će formirana 13. brdska SS divizija čuvati muslimanska ognjišta od četnika i da će se raditi na tome da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju.⁹ SS-Obergruppenführer Artur Phleps, podrobno obaviješten o obimu posla koji je Pandža obavio u prilog 13. SS divizije, postavljao je pitanje da li bi uopće bilo moguće i na koji način sabrati toliki broj dobrovoljaca da nije bilo Pandže, njegovog zalaganja, preporuke i propagande.¹⁰ No, nakon dužeg odsustva regruta iz zemlje te novih masovnih zločina nad muslimanima Višegrada, praćenih dolaskom velike mase unesrećenih muhadžira u Sarajevo, Pandža se priklonio gledištima da se muslimani moraju sami postarati za svoju sigurnost i u saradnji sa svojim susjedima osigurati “vjerski mir” u autonomnoj Bosni. U izvještaju Zapovjedništva 5. oružničke pukovnije od 11. oktobra 1943. godine istaknuto je kako su četničko nadiranje u pravcu Rogatice te tragedija muslimana Višegrada, koja premašuje žrtve Foče, izazvali u narodu uznemirenost i kolebanje, a kod muslimanskog pučanstva i ogorčenje, tim prije što se još uvijek saraduje sa četnicima i vjeruje im se. Ovo ogorčenje pojačava se činjenicom da četnici u svom nastupu ubijaju i uništavaju muslimansku imovinu. “Narod se u susretu samo pita, do kada će se podnositi ove teške žrtve.” Zapovjednik pukovnije Ćamil Osmanagić zaključio je konstatacijom da je u slučaju da u najskorije vrijeme ne stupi na tlo Bosne SS divizija te ne budu poduzete najodlučnije mjere na zaštiti muslimana, vrlo moguć obrat u njihovom “dosadašnjem dobrom raspoloženju i lojalnom držanju”.¹¹ Ustaški obavještajni

⁹ Ove glasine dugo su kolale među Bošnjacima koji su ih širili iz različitih pobuda. Prema jednoj dojavi od 31. januara 1944. godine, bivši jugoslavenski narednik, a kasnije četnik Enver Ćatić obilazio je sa pristašama ubijenog Ismeta Popovca sela u okolini Mostara i vršio “jaku autonomističku promidžbu među muslimanima”. Govorio je da će uskoro u Bosnu doći dobrovoljni SS odredi sastavljeni od samih muslimana, “koji će već sve ovdje dovesti u red”, pod čime je podrazumijevao uspostavu autonomije Bosne i Hercegovine. Stalno se nalazi u Osijeku, a kada god ide u Mostar i natrag, krijumčari po 50 kg duhana. (HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-34, 310). Pogledati više o propagandi da će 13. brdska SS divizija dovesti do autonomije Bosne i Hercegovine u: Adnan Jahić, “Ideja autonomije Bosne i Hercegovine 1941-1945. u okvirima izvora i historijske rekonstrukcije”, *Historijska traganja*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013, br. 12, 155-183.

¹⁰ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 502.

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knjiga 18, dokument br. 191. Vojni istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1958, 481-482.

izvor prenio je sličan dojam, navodeći pojačanu sklonost muslimana prema partizanima: “Pod takovim okolnostima [neostvarenog jamstva hrvatskih i njemačkih vlasti o zaštiti žitelja istočne Bosne], muslimani su počeli uvidati, da se ne mogu više ni na koga osloniti, već sami na sebe, ako žele spasiti svoje živote i svoj imetak. Povjerenje u njemačku oružanu snagu počelo je sve više i više bliediti i slabiti, jer muslimani ne mogu oprostiti Njemcima jatakovanje i suradnju sa četničkim skupinama. Muslimani su ostali ogorčeni protivnici četnika, a simpatizeri partizana.”¹² Pet dana nakon pokolja u Višegradu, izvijestila je 369. (hrvatska) pješачka divizija Wehrmachta, muslimani su namjeravali organizirati demonstracije protiv Srba, na kojima je trebao govoriti hafiz Muhamed Pandža, ali su iste bile spriječene da ne bi došlo do daljnjeg jačanja tenzija među različitim dijelovima stanovništva.¹³ Ipak, glavni zahtjev demonстранata – naoružavanje kako bi se spriječili novi pokolji – dobio je svoj javni izraz kroz Okružnicu Organizacije ilmije Nezavisne Države Hrvatske “El-Hidaje” od 20. oktobra 1943, koja je upozorila sve svoje “jedinice i prijatelje” da je muslimanska vjerska dužnost junački se braniti od svakoga ko im nedužnima ugrožava život, ali i snabdjeti se za odbranu svim potrebnim sredstvima te se u tom snabdijevanju međusobno pomoći.¹⁴ Pandža, jedan od “El-Hidajinih” istaknutih pripadnika, isti dan kada je poslana Okružnica napustio je Sarajevo i otišao “u šumu”.

Napuštanje Sarajeva od strane uglednog muslimanskog prvaka produbilo je nepovjerenje ustaške vlasti u “hrvatske muslimane” i njihovu elitu, premda su u Zagreb dolazile različite i proturječne informacije o stvarnoj pozadini i ciljevima Pandžine akcije. Neki izvori su govorili da se Pandža “nije odmetnuo”, nego zapravo priključio onima koji se već bore protiv odmetnika. Dojava od 30. oktobra 1943. navodila je da je Pandža otišao u poznatu muslimansku miliciju pod zapovjedništvom posjednika iz Ustikoline Husein-bega Čengića, a koja već duže vrijeme drži položaje protiv odmetnika u čitavoj planini Jabuci te brojnim selima na području Fočanskog i Čajničkog kotara.¹⁵ Međutim, Pandžino oglašavanje ispred *muslimanskog oslobodilačkog pokreta* i drugi izvori išli su u prilog odnosu Ministarstva oružanih snaga NDH prema Pandži *kao odmetniku*, svakako usljed Pandžine naglašeno protuustaške i proautonomističke retorike. On je u izvještaju

¹² Historijski muzej Bosne i Hercegovine (HMBiH), Sarajevo, Ustaška nadzorna služba, 2430a. Razpoloženje muslimana nakon evakuacije istočne Bosne. Također pogledati: HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-34, 314-315.

¹³ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 521.

¹⁴ GHB, ZRDA, A-322/B.

¹⁵ HDA, ZIG NDH, HR-HDA-1549, I-41, 735.

Ministarstva od 14. decembra 1943. opisan kao odlučni protivnik ustaškog pokreta i NDH, a pobornik autonomije Bosne i Hercegovine, u kojoj bi ponovo trebala zavladati vjerska trpeljivost i narodna sloga. Pandža je, dodaje se, germanofil koji je svojim radom i agitacijom mnogo doprinio stvaranju dobrovoljačkih SS postrojbi. On će usljed toga, pretpostavlja izvjestilac, izbjegavati sve čime bi mogao izazvati njemačke oružane snage protiv sebe, a sve s ciljem da u miru širi svoj pokret i u narodu razvija autonomističku misao. Osim toga, zahvaljujući svom visokom vjerskom položaju, on ima veze i sa utjecajnim predstavnicima muslimana i izvan domovine, pa nije isključeno da će te veze iskoristiti da bi ostvario svoj cilj, a to je autonomna Bosna i Hercegovina. Za očekivati je da će se njegovom pokretu priključiti stanoviti broj nezadovoljnih muslimana “čim grane proljeće”, a mogli bi mu se pridružiti i neki pravoslavci koji su siti četničkog i partizanskog nasilja, “pa da bar dobiju autonomnu Bosnu i Hercegovinu, kad ne mogu imati Veliku Srbiju ili Jugoslaviju”, glavno im je da ne bude više NDH. U izvještaju je navedeno da muslimanski oslobodilački pokret, koji bi itekako mogao naštetiti probicima NDH, broji navodno 200 ljudi, dijelom iz Sarajeva, a dijelom iz sela oko Bjelašnice i Treskavice. Sjedište pokreta navodno je selo Bjelimići. Da bi došao do oružja, ovaj pokret je 6. novembra 1943. razoružao oružničku postaju u Trnovu i Kijevu, prilikom čega su mu se priključili neki oružnici.¹⁶ Ministarstvo, očigledno, nije raspolagalo pouzdanim informacijama o Pandžinoj vojno-političkoj akciji, što se vidi i iz činjenice da mu nije bilo poznato ime, kako je navedeno, bivšeg ustaškog natporučnika koji je bio vojnički vođa pokreta.

Godišnji odmor – u šumi

Kada je hafiz Pandža bio uhvaćen i saslušan od strane partizana, dvadeset dana od izlaska iz Sarajeva, objasnio je da se na akciju odlučio nakon dogovora sa predsjednikom “El-Hidaje” Mehmedom ef. Handžićem, kao i uglednim sarajevskim prvacima Mustafom Softićem, dr. Zaimom Šarcem i Huseinom Kadićem.¹⁷ Pandžina akcija, u smislu prvobitnih napora u pravcu vojne i političke mobilizacije Bošnjaka na platformi samozaštite i autonomije Bosne i Hercegovine, čemu je muslimanski oslobodilački pokret trebao dati ključni doprinos, bila je potpuno u skladu sa tonovima govora koji su se mogli čuti na “El-Hidajinim” skupštinama. Međutim, o “El-Hidajinom” odnosu prema Pandžinim koracima nemamo konkretnih obavijesti, a čini se kako se i sama “El-Hidaje” trudila da

¹⁶ VA, NDH, kut. 150, fasc. 3, dok. 36.

¹⁷ VA, NOVJ, kut. 1111, fasc. 4, dok. 9.

njeno gledište o ovom delikatnom pitanju ostane u okvirima diskretnih kontakata sa nadležnim vlastima.¹⁸ Ipak, pouzdano se zna da se “El-Hidaje” nije distancirala od svog istaknutog člana, jer je Handžić lično intervenirao kod Pavelića da se Pandža, umjesto kazne, pusti iz hrvatskog zatvora.¹⁹

Pandžin odlazak “u šumu” i glasine da se “priključio odmetnicima” uzburkali su duhove u Sarajevu i drugim krajevima Bosne, naročito nakon njegovog hapšenja od strane partizana 10. novembra 1943. godine. Javnost nije znala da je Pandža izjavio partizanima da je, zapravo, napustio Sarajevo kako bi se priključio NOP-u, a ne kako bi formirao posebnu muslimansku vojsku. Vjerovatno je ova neizvjesnost pomogla rukovodstvu Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske da ostane suzdržano u pogledu političke kvalifikacije postupaka svog istaknutog člana te da se primarno usmjeri na posljedice Pandžine akcije po njegov radno-pravni status unutar IVZ-a.²⁰ Povod za takav odnos imalo je u informaciji Ulema-medžlisa u Sarajevu upućenoj zastupniku reisul-uleme Salihu Safvetu Bašiću da se Pandža 16. novembra 1943. nije javio na posao u Ulema-medžlis, a nakon što je iskoristio svoje pravo na godišnji odmor od 20 dana, te nakon što je prošlo još deset dana vjerskom pragmatikom predviđenog roka za njegovo eventualno sankcioniranje. IVZ se nije željela uplitati u osjetljiva politička pitanja, makar se našla na udaru kritike proustaške javnosti da svojom šutnjom očigledno štiti Pandžu i odobrava njegovo odmetništvo.²¹

Pandža je uzeo godišnji odmor 17. oktobra 1943. i otišao “u šumu” tri dana kasnije. Nakon što je predsjednik Ulema-medžlisa hafiz Ibrahim ef. Riđanović 16. novembra 1943. obavijestio Bašića da se Pandža nije vratio na posao te zamolio

¹⁸ Pogledati: “Društveni glasnik”, *El-Hidaje*, VIII; br. 1, Sarajevo, 20. 8. 1944, 28.

¹⁹ Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*, 210.

²⁰ O položaju Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pogledati: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 157-195; Zlatko Hasanbegović, “O pokušajima donošenja ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, br. 1 (33), 75-90; Denis Bećirović, “Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini tokom 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju, Sarajevo, 2012; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 325-410.

²¹ U *Novom listu* od 20. novembra 1943. godine nepotpisani autor upitao je kako je moguće da jedan ugledni i visokopozicionirani “gospodin” te kulturni i javni djelatnik ode u šumu i odmetne se, a da to niko ne spomene ni sa dva tiskana retka, “ako ni zašto drugo, a ono zato da ga se barem briše sa platnog izkaza i da ga bar ustanova, kojoj je pripadao izključiti i osuditi”. IVZ je napadnuta da je na upite i kritike zbog šutnje odgovarala kako neće da mu se pridaje prevelika važnost. Prije mu je IVZ itekako pridavala važnost, primijetio je novinar, a sada okreće glavu kada odmetnika treba kazniti i izopćiti. (“Oko nas”, *Novi list*, II; br. 775, Sarajevo, 20. 11. 1943, 5).

za daljnje postupanje, u uredu zastupnika reisul-uleme održan je 23. novembra sastanak na kojem su prisustvovali članovi Ulema-medžlisa hafiz Ibrahim ef. Riđanović i Ali ef. Aganović, te članovi užeg Saborskog odbora Seid Husedžinović, Abdulah ef. Hadžić i dr. Hazim Muftić.²² Na sastanku je jednoglasno zaključeno da se predloži Ministarstvu pravosuđa i bogoštoljia u Zagrebu da ishodi poglavnikovu odredbu o razrješenju sa dužnosti člana Ulema-medžlisa hafiza Muhameda ef. Pandže.²³ Indikativno je da vlasti NDH, mada su i prije 20. oktobra 1943. raspolagale informacijama o nacionalno-političkom držanju Pandže, nisu iskoristile ovaj prijedlog da uklone sa javne scene neugodnog protivnika.

Pandža je početkom januara 1944. dospio u redarstveni pritvor u Zagrebu, gdje je uživao sve olakšice predviđene za posebne uhićenike. Kako se istraga oteгла, Ministarstvo pravosuđa i bogoštoljia tek je 18. marta 1944. uputilo kratku obavijest zastupniku reisul-uleme Bašiću da još od 13. januara 1944. čeka službeni zaključak u vezi s Muhamedom Pandžom.²⁴ Krajem februara Ulema-medžlis je Bašiću dostavio Pandžin podnesak iz Zagreba, u kojem je Pandža tvrdio da se nije mogao blagovremeno javiti na posao, “jer sam za vrieme odmora bio zarobljen od partizana”. Dodao je da su ga hrvatske državne vlasti, pošto je pobjegao od partizana, bile stavile u pritvor, te da je pušten na slobodu, ali da je još izvjesno vrijeme zadržan u Zagrebu. Zato se još uvijek ne može javiti na dužnost, “što molim da se primi na znanje”.²⁵ Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu (GRAVSIGUR) izvijestilo je specijalnog izaslanika Heinricha Himmlera i komesara njemačke policije u NDH Konstantina Kammerhofera da je Pandža pušten iz pritvora samo iz političkih razloga, “kako ga se nebi učinilo političkim mučenikom”, ali da je on nastavio sa rovanjem u smislu odmetničkog i protudržavnog djelovanja.²⁶ Nijemci i ustaše nisu gledali jednako na Pandžu i njegovo javno djelovanje. Zanemarujući nezadovoljstvo ustaša Pandžinim držanjem, Njemačka je računala na Pandžu kao eventualnog zastupnika njemačkih interesa među bosanskim muslimanima.²⁷

²² Ovo tijelo je u vanrednim, ratnim prilikama funkcioniralo kao posebno vijeće koje je sazivano umjesto Vakufsko-mearifskog sabora kao glavnog uredbodavnog i nadzornog organa IVZ NDH.

²³ GHB, Ulema-medžlis (dalje: UM), 4-3249/1944. Br. Taj. 7/44. Nažalost, u arhivi Ulema-medžlisa nismo našli zapisnik sa dotične sjednice iz kojeg bi se eventualno moglo vidjeti kakvi su bili stavovi učesnika sastanka prema Pandžinoj vojno-političkoj akciji.

²⁴ GHB, UM, 4-3249/1944. Dopis reisul-uleme IVZ Vakufskom ravnateljstvu od 18. srpnja 1944.

²⁵ Isto.

²⁶ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 543.

²⁷ Isto, 543-545.

Nekoliko mjeseci bilo je otvoreno pitanje položaja i radno-pravnog statusa hafiza Pandže, čija je sudbina, u smislu puštanja na slobodu ili upućivanja u logor, još uvijek bila neizvjesna. U međuvremenu Ulema-medžlisu pismeno se obratila supruga Muhameda ef. Pandže Munira, dovodeći u pitanje postojeći odnos IVZ-a prema Pandži i tražeći da joj se kao njegovoj zakonitoj supruzi isplate sva zaostala beriva (plaće) koja njen muž nije primio od novembra 1943. Navela je da njen muž, koliko joj je poznato, još uvijek nije razriješen dužnosti člana Ulema-medžlisa, niti je suspendiran, niti pak stavljen pod disciplinar. Također, dodala je, ni na jednom nadležnom mjestu nije donijeta odluka glede obustave njegovih beriva. Njen suprug se, koliko ona zna, trenutno bez svoje krivnje ne nalazi na dužnosti, a njegova prisilna odsutnost ne može biti razlogom da mu se beriva ne isplaćuju.²⁸ Ulema-medžlis u Sarajevu je 1. jula 1944. ustupio molbu Munire Pandže na rješavanje zastupniku reisul-uleme, koji je zatim predmet proslijedio Vakufskom ravnateljstvu kao isplatnoj blagajni u dotičnom slučaju. Vakufsko ravnateljstvo je 23. augusta 1944. obavijestilo zastupnika reisul-uleme da je o njegovom dopisu raspravljao Vakufsko-mearifski saborski odbor, koji je ustanovio da je isplata beriva obitelji odsutnog Muhameda Pandže ovisna o rješenju prijedloga koji je usvojen na sjednici u uredu zastupnika Bašića 23. novembra 1943, a koji je proslijeđen Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja na odlučivanje. Budući da je taj prijedlog, dodalo je Ravnateljstvo, išao u prilog razrješenja dužnosti g. Pandže u smislu § 86 tč. 2 i § 91 Pragmatike vjerskih službenika IVZ-a iz 1934. godine, jer se po isteku odmora isti nije javio na dužnost, moglo bi se desiti da odredba Ministarstva, ukoliko ono prihvati dati prijedlog, bude djelovala retroaktivno i u tom slučaju dotični ne bi imao prava na beriva od časa napuštanja službe. Ukoliko pak Ministarstvo ne prihvati spomenuti prijedlog, onda bi se smatralo da je g. Pandža ostao neprestano aktivni član Ulema-medžlisa i da kao takav ima pravo na beriva kroz čitavo vrijeme od novembra 1943. do današnjeg dana. Imajući u vidu ove dvije alternative, Saborski odbor, navodi se, nije mogao riješiti molbu Munire Pandže, te se zastupnik reisul-uleme moli da urgira za bilo kakav odgovor na dostavljeni prijedlog.²⁹ Ravnateljstvo, primijetimo, nije objasnilo zašto su Pandži obustavljena beriva, ako se ima u vidu da samim prijedlogom za njegovo razrješenje njemu nije prestalo članstvo u vrhovnom vjerskom tijelu IVZ-a NDH.

Zastupnik reisul-uleme Salih Safvet Bašić 4. septembra 1944. ponovo je pisao Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja sa “molbom na uredovanje” u pred-

²⁸ GHB, UM, 4-3249/1944. Zapisnik od 17. lipnja 1944.

²⁹ GHB, UM, 4-3249/1944. Odgovor Vakufskog ravnateljstva unutar: Reis-ul-ulema Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja. Sarajevo, 4. rujna 1944.

metnom slučaju. Mjesec dana kasnije i sam Pandža se obratio Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH tražeći hitnu pripomoć iz redovite državne dotacije IVZ-u. U dopisu je naveo da mu je bilo onemogućeno vršiti funkciju člana Ulema-medžlisa, te da je bez sudskog i stegovnog postupka “u političkom pritvoru” bio zadržan sedam mjeseci, nakon čega mu je bio određen prinudni boravak na području grada Zagreba. Ministarstvo je odgovorilo Pandži kako nema nikakve smetnje da mu se isplate njegova zaostala beriva, te je Vakufskom ravnateljstvu u Sarajevu naloženo da mu isplati plaće i za razdoblje njegovog zatočeništva u Zagrebu.³⁰ Time je Pandži konačno priznat status člana Ulema-medžlisa, čime su vlasti NDH, u vremenu sve izvjesnije agonije ustaške države i njenog zaštitnika Hitlerove Njemačke, stavile tačku na slučaj Pandža i neizravno poručile da su prešle preko njegovih izjava i postupaka nakon njegovog “odlaska na godišnji odmor” godinu dana ranije.

Od augusta 1944. do marta 1945. Pandža je živio u Zagrebu pod prismotrom hrvatskih vlasti, a onda je pobjegao i zaputio se ka Bosni. Ubrzo po povratku u Sarajevo nova revolucionarna vlast ponovo ga je uhapsila i predala Sudu narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine, koji ga je, kao političkog protivnika, osudio na 15 godina gubitka narodne časti (zatvora), 10 godina teškog prisilnog rada te konfiskaciju cjelokupne imovine izuzev dijela koji je neophodan za uzdržavanje njegove uže porodice.³¹

Zaključak

Islamska vjerska zajednica Nezavisne Države Hrvatske nije se politički odredila prema vojno-političkoj akciji člana Ulema-medžlisa u Sarajevu hafiza Muhameda ef. Pandže. To je bilo u skladu sa njenom politikom suzdržanosti i smanjenog interesa za nacionalno-politička pitanja u NDH – politikom koja je bila sve evidentnija kako je ustaška kvislinška tvorevina bivala slabija. U tom kontekstu slučaj Pandža sveo se na pitanje reguliranja njegovog radno-pravnog statusa, koji je ostao otvoren sve do oktobra 1944. godine, kada su Pandži priznata sva statusna prava i prinalležnosti. Ako se ima u vidu da je Pandža bio izrazito omražen u redovima pobornika ustaškog režima, epilog njegovog hapšenja i zadržavanja u Zagrebu mogao bi se protumačiti kao popuštanje slablašne ustaške vlasti pred pritiscima sve glasnijih pobornika Pandžinog oslobađanja, ne samo muslimana nego i katolika Hrvata i

³⁰ Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*, 210-211.

³¹ Opširnije: A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 545-553.

Nijemaca. Pandža je, očito, bio smatran upotrebljivim za ostvarenje različitih vojno-političkih i ideoloških ciljeva. S druge strane, u vrhu IVZ-a Pandža, posigurno, nije bio osobito omiljena osoba, ali mu je šutnja vjerske vlasti posredno išla u prilog, kako dok je bio “u šumi” tako i za vrijeme zatočeništva u hrvatskom zatvoru.

THE ATTITUDE OF THE ISLAMIC RELIGIOUS
COMMUNITY OF INDEPENDENT STATE OF CROATIA
TOWARDS THE MILITARY-POLITICAL ACTION
OF HAFIZ MUHAMED EF. PANDŽA
IN THE AUTUMN OF 1943

Summary

The Islamic Religious Community (IVZ) of Independent State of Croatia (NDH) did not express its standpoint about the military-political action of the Ulema-medžlis member in Sarajevo Hafiz Muhamed ef. Pandža. This was in accord with its policy of restraint and reduced interest in national-political issues in NDH – a policy that was increasingly evident as the quisling Ustasha state was becoming weaker. In this context, the case of Pandža was reduced to the issue of regulating his working and legal status, which remained open until October 1944, when Pandža was granted all status rights and privileges. Bearing in mind that Pandža was strongly hated among the advocates of the Ustasha regime, the epilogue of his arrest and detention in Zagreb could be interpreted as the abatement of the weak Ustasha rule in front of the pressure of the increasingly louder supporters of Pandža’s release, not only the Muslims, but also the Catholic Croats and Germans. Pandža was considered usable for achieving different military-political and ideological goals. On the other hand, among the ruling circles of IVZ Pandža was certainly not a particularly favourite person, but the silence of the religious authorities was indirectly in his favour, while he was “in the wood” as well as during his imprisonment in the Croatian prison.